

प्रकरण ४ थे

समीक्षामूल्यदृष्ट्या

गौरवग्रंथांचा अभ्यास (विचार)

१. साहित्य समाज आणि संस्कृती : समीक्षा विचार
२. साहित्याचा अभ्यास : समीक्षा विचार

प्रकरण ४ थे

समीक्षामूल्यदृष्ट्या गौरवग्रंथांचा अभ्यास (विचार)

प्रास्ताविक :-

‘साहित्य, समाज आणि संस्कृती’ (गंगाधर पानतावणे गौरवग्रंथ) आणि ‘साहित्याचा अभ्यास’ (र. बा. मंचरकर गौरवग्रंथ) या दोन्ही गौरवग्रंथांचे स्वरूप व विश्लेषण अनुक्रमे दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रकरणात मांडलेले आहे. या प्रकरणात दोन्ही गौरवग्रंथ लक्षात घेऊन अशा स्वरूपाच्या गौरवग्रंथांचे समीक्षेच्या दृष्टीने मौलिकता मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१) ‘साहित्य, समाज आणि संस्कृती - समीक्षा विचार :-

‘यथोचित गौरव’ या प्रमुख प्रेरणेतून सिद्ध झालेला ‘साहित्य, समाज आणि संस्कृती’ हा गौरवग्रंथ वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. गंगाधर पानतावणे यांनी आपल्या अनेक विद्यार्थ्यांना साहित्य अध्ययनाची दीक्षा दिलेली आहे. त्यांच्या विचारांना आकार देण्याचे कार्य केलेले आहे. साहित्याचा सखोल तसेच अभ्यासपूर्ण व्यासंग कसा करावा याबद्दलचे बहुमोल मार्गदर्शन केलेले आहे. या सर्व ऋणातून उतराई होण्याच्या प्रयत्नातून ‘साहित्य, समाज आणि संस्कृती’ हा गौरवग्रंथ सिद्ध झालेला आहे.

जवळ-जवळ मागच्या चार-पाच दशकांपासून गंगाधर पानतावणे यांनी मराठी वाङ्मय व समीक्षा परंपरेत वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान आहे, हेच दिसून येते. प्रस्तुत गौरवग्रंथात त्यांच्या व्यक्तिगत जीवनाबरोबरच त्यांच्या समग्र वाङ्मयीन कर्तृत्वाचा आलेख उलघडून दाखविलेला आणि त्याचबरोबर समीक्षादृष्ट्या बहुविध समीक्षाविषयांचा अभ्यास मांडलेला आहे.

‘साहित्य, समाज आणि संस्कृती’ या गौरवग्रंथांची चार विभागात विभागणी झालेली आहे. प्रस्तुत गौरवग्रंथातून त्यांच्या वाङ्मयीन भूमिकेचे तसेच आंबेडकरवादी विचारांचे विवेचन आले. एक विचारवंत, संपादक, समीक्षक, माणूस, शिक्षक, रसिक व एक अभ्यासक म्हणून त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा यथोचित परामर्श घेतलेला आहे.

ग्रंथाचा पहिला विभाग ‘अनुबंध’ आहे. ‘अस्मितादर्श’ नियतकालिकाद्वारे दलित साहित्य चळवळीला एक व्यापक परिमाण देणारे, दलित वाङ्मयाबद्दल मौलिक विचार मांडणारे गंगाधर पानतावणे एक अभ्यासक, लेखक, समीक्षक म्हणून ज्ञात आहेत. त्यांच्या याच प्रतिमेचा वेध ‘अनुबंध’ या पहिल्या विभागात घेतलेला आहे. गौरवग्रंथाच्या या पहिल्या विभागात ‘मित्र-सन्मित्र’, ‘शिक्षक-मार्गदर्शक’, ‘संपादक-लेखक’, ‘वक्ता-विवेचक’ असे गंगाधर पानतावणे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू स्पष्ट झालेले आहेत. दलित साहित्य, दलित चळवळ यांविषयी गंगाधर पानतावणे यांनी मांडलेली भूमिका

आणि त्याचे विशेष दिसून येतात. त्यांच्या भूमिकेमागील स्पष्टता आणि साहित्य, समाज आणि संस्कृतीबद्दलचा नेमका अभ्यास मान्यवरांच्या लेखमालेतून सिद्ध झालेला आहे. विदर्भ ही जन्मभूमी असून मराठवाडा या कर्मभूमीमध्ये उभारलेल्या गंगाधर पानतावणे यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा परामर्श अनुबंधमध्ये घेतलेला आहे.

‘मित्र-सन्मित्र’, ‘वादळाचे वारसदार’, ‘महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे पिंपळपान’, ‘दलित साहित्य चळवळीचा आधारवड’, ‘समाजशिक्षक-मार्गदर्शक’ या सार्थ शब्दात अनुक्रमे रा. ग. जाधव, जनार्दन वाघमारे, श्रीपाल सबनीस, अर्जुन डांगळे, कृष्णा किरवले इत्यादींनी गंगाधर पानतावणे यांचा गौरव केलेला आहे.

औरंगाबाद येथील मिलिंद महाविद्यालयात व्याख्याता म्हणून रूजू झाल्यानंतर अल्पावधीत फुलत गेलेले स्नेहसंबंध आणि पानतावणे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विशेष दिसून येतात. जनार्दन वाघमारे यांनी गंगाधर पानतावणे यांचा ‘वाङ्मयीन प्रबोधनकार’ असा गौरव केलेला आहे. ‘अस्मितादर्श’ या त्रैमासिकाच्या माध्यमातून दलित साहित्यचळवळीचा झालेला उदय, विकास आणि बहर यांचा वेध घेतलेला आहे. गंगाधर पानतावणे यांनी ‘अस्मितादर्श’चे आजपर्यंत काढलेले दिवाळी अंक व विशेषांक, त्यातून दलित साहित्याच्या सौंदर्यशास्त्राची झालेली चर्चा, फुले-शाहू-आंबेडकरवादी विचारांच्या प्रसाराचे केलेले कार्य यांचा विस्तृत आढावा ‘अनुबंध’ मध्ये घेतलेला आहे. आर्थिक विवंचनेवर मात करून ‘अस्मितादर्श’ला आज अखेरपर्यंत प्राप्त झालेले चिरंजीवित्व याचा आढावा ‘अनुबंध’ मधील लेखमालेतून घेतलेला आहे. “पर्जन्यधारा जशा अखंड झरतात तशी सरांच्या लेखणीतून अक्षरे झरतात.”^१ सरांच्या लेखन शैलीसंबंधी ऋषीकेश कांबळे यांनी काढलेले उद्गार यथार्थ आहेत, हेच दिसून येते.

‘अस्मितादर्श’ने वाङ्मयीन क्षेत्रात जो दबदबा निर्माण केलेला आहे, संपादक म्हणून गंगाधर पानतावणे यांची प्रकट होणारी जाण आणि नव्या गुणवत्तेचा शोध घेऊन गुणवंतांना उपलब्ध करून दिलेले व्यासपीठ इ. यथोचित परामर्श घेतलेला आहे. एकूण ‘अस्मितादर्श’ दलित साहित्य चळवळ, दलित वाङ्मय, आणि गंगाधर पानतावणे यांचे कार्यकर्तृत्वाचा परामर्श ‘अनुबंध’ मध्ये घेतलेला आहे. औरंगाबादमधील मिलिंद महाविद्यालयातील सांस्कृतिक उपक्रम आणि तिथून प्रज्वलित झालेली मने याबाबतचे विवेचन माधवी खरात^२ यांनी स्पष्ट केलेले आहे.

ग्रंथाचा दुसरा विभाग ‘विचार’ असा आहे. गंगाधर पानतावणे यांच्या आंबेडकरनिष्ठ विचारांचा वेध घेतलेला आहे. प्रतिभेने कवी असलेले गंगाधर पानतावणे परिवर्तनाच्या संघर्षात वैचारिक लेखक बनले. त्यांच्या आंबेडकरनिष्ठ विचारांचा परामर्श ‘विचार’ मध्ये घेतला आहे. अस्मितादर्शचे स्वरूप केवळ एक नियतकालिक म्हणून न ठेवता मेळाव्यांच्या माध्यमातून गंगाधर पानतावणे यांनी निर्माण केलेल्या चळवळीचा स्वतंत्र परामर्श घेतलेला आहे.

साहित्य हे जगण्याच्या प्रक्रियेतूनच निर्माण होत असते म्हणून ते मानवी जीवनाचा एक अविभाज्य भाग असते. हा गंगाधर पानतावणे यांचा साहित्यविचार प्रकट झालेला आहे. साहित्यिकांच्या सामाजिक बांधिलकीचा त्यांनी पुरस्कार केलेला आहे. हिंदू मानसिकता त्यागल्याशिवाय नवोन्मेषाची अभिव्यक्ती साहित्यात होणार नाही हा दलित लेखकांना दिलेला ठळक इशारा 'विचार' मध्ये दिसून येतो. दलित लोकवाङ्मय हे दुर्लक्षित अभ्यासक्षेत्र अभ्यासकांना गंगाधर पानतावणे यांनी दाखवून दिलेले आहे.

ग्रामीण साहित्यप्रवाहाचे विश्लेषण करत असताना या साहित्यप्रवाहातील विसंगती गंगाधर पानतावणे यांनी दाखवून दिलेली आहे. म. फुले यांचे यांच्या प्रेरणेतून हे साहित्य निर्माण झालेले आहे असे दिसून येत नाही. यातील विसंगतीचा परामर्श प्रकट झालेला आहे. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांनी 'महाराष्ट्राचे विचारधन'^३ या ग्रंथात संत साहित्याचा गौरव केलेला आहे. संतांनी परकीयांचे आक्रमण थोपवून लावले असा निष्कर्ष मांडलेला आहे. पानतावणे सरांनी माडखोलकरांच्या लेखनातील विसंगती पुराव्यानिशी सिद्ध केलेली आहे.

दलित वाङ्मयातील लेखिकांच्या अल्प प्रमाणाचीही गंगाधर पानतावणे यांनी मीमांसा केलेली आहे. याचबरोबर दलित स्त्रियांची सहनशीलता, त्यांच्या जगण्यातील संघर्ष, संघर्षाचे व्यापक क्षेत्र इ. विस्तृत अभ्यास वैचारिक लेखनात मांडलेला आहे. तसेच दलित स्त्रियांचे लेखन उत्कट, संवेनशील आणि रोखठोक असेल असा आशावाद पानतावणे सरांनी प्रकट केलेला आहे. दलित, ग्रामीण, आदिवासी, जनवादी साहित्याचे त्यांनी केलेले चिंतन वैशिष्ट्यपूर्ण ठरले आहे. साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील या सर्व प्रवाहांचा त्यांनी विस्तृत आढावा घेतलेला आहे. या साहित्यातील वेगवेगळे प्रवाह, त्यांची बलस्थाने त्याचप्रमाणे त्यामधील उणीवा त्यांनी स्पष्टपणे दाखवून दिलेल्या आहेत.

'मूल्यवेध' (१९७६), 'विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे' (१९७६), 'दलितांचे प्रबोधन' (१९७९), 'वादळाचे वंशज' (१९८२), 'प्रबोधनाच्या दिशा' (१९८४), 'चैत्य' (१९९०), 'साहित्य : प्रकृती व प्रवृत्ती' (१९९९) इ. वाङ्मयीन लेखनातून पानतावणे सरांच्या प्रकट झालेल्या वैचारिकतेचा आढावा विचारमध्ये घेतलेला आहे.

ग्रंथाचा तिसरा भाग 'साहित्य, समाज आणि संस्कृती' हा आहे. साहित्य, समाज आणि संस्कृती विषयक अनेकविध विषयांचे मौलिक चिंतन यामध्ये आलेले आहे. म. भि. चिटणीस, नरहर कुरुंदकर, रा.ग. जाधव, भालचंद्र फडके, मा. प. मंगुडकर यांचे महत्त्वपूर्ण लेख आलेले आहे. विकासवाद आणि कला^४ या संबंधीचा अभ्यास म. भि. चिटणीस यांनी मांडलेला आहे. सांस्कृतिक विकास आणि कलांची प्रगती यातील सहसंबंध शोधण्याचा प्रयत्न येथे केलेला आहे. लेण्यांच्या प्रारंभीच्या काळी जेथे आसमंतात अश्मयुगीन जमाती वावरत होत्या, तेथे लोहयुग आणि यंत्रयुगही अवतरले आहे. परंतु वज्रपाय पर्वताच्या कड्यातून 'आधी कळस मग पाया' असे कैलास मंदिर निर्मिणाऱ्या कलेची ऊर्मी आणि सामर्थ्य आता उरलेले नाही. यामधून कलांचा खरोखर विकास होतो का ? हा प्रश्न निर्माण झालेला आहे.

कलाविकास संबंधीचा 'स्पेन्सर' (१८५७) याचा आद्य सिद्धांताचा विचार केलेला आहे. माणसाचा सामाजिक आणि मानसिक विकास हा केवळ अध्यात्मिक म्हणून गणल्या जाणाऱ्या विकासाचे गमक आहे. 'विकास' ही नेमकी संकल्पना स्पष्ट केलेली आहे. विकास म्हणजे साधेपणाकडून गुंतागुंतीकडे, एकजिनसीपणाकडून बहुजिनसीपणाकडे आणि अनिश्चिततापसून निश्चिताकडे होणारी वाटचाल असे प्रतिपादन केलेले आहे.

विकासवादाची मूलतत्त्वे, प्रमुख विकासवादी, विकासवादाचे विरोध, कला व शास्त्रे यांच्यातील सहसंबंध, अध्यात्मवादी समीक्षक आणि याचबरोबर विकासवाद व नवसमीक्षा यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास मांडलेला आहे.

'शिक्षण आणि संस्कृती' यांचा अर्थपूर्ण विचार नरहर कुरुंदकर यांनी मांडलेला आहे. एका मर्यादितपर्यंत शिक्षण आणि संस्कृती यांचा एकत्र विचार केलेला आहे. शिक्षणामुळे किंवा शिक्षणाला कराव्या लागणाऱ्या कार्याचा येथे विचार केलेला आहे. आपल्या 'भारता'सारख्या देशात संस्कृती निर्माण करणे, संस्कृती जतन करणे आणि संस्कृती नष्ट करणे अशी विविध कामे शिक्षणालाच करावी लागतात. शिक्षण परंपरेने सांस्कृतिक वारस्याचे जतन आणि संवर्धन करण्याचे कार्य करित आहे. याचबरोबर धर्म आणि विषमता यांचाही विचार केलेला आहे.

'दलित अभिजनवाद' ही संकल्पना रा. ग. जाधव यांनी नेमकेपणाने मांडलेली आहे. आज आणि उद्याच्या दलित साहित्यासंबंधी अभिजनवाद (एलिटिसिझम) निर्माण होण्याच्या आवश्यकतेचे प्रतिपादन केलेले आहे. रूढ अर्थाने समाजातील कला, साहित्य, तत्त्वज्ञान, धर्म, नीती या सांस्कृतिक अंगांची जोपासना करणारा अभिजनवर्गाची आवश्यकता प्रतिपादन केलेली आहे. दलित समाजातून असा स्वतःचा वर्ग निर्माण करण्याची आवश्यकता दिसून आलेली आहे.

'दलितांची आत्मकथनं : काही प्रश्न'^५ मधून भालचंद्र फडके यांनी दलित आत्मकथनांची चिकित्सा केलेली आहे. दलितांच्या दुःखभोगाच्या अभंग गाथा या आत्मकथनांमधून प्रकट झालेल्या आहेत. प्रस्थापित विषमतेविरोधात संघर्षाचे बंड उभारताना व या विषमतावादी विचारांचा पराभव करण्यासाठी विचारांचाच संघर्ष उभारला आहे हे एकामागोमाग प्रकाशित झालेल्या आत्मकथनांमधून दिसून येते. दगडू मारुती पवार यांच 'बलुत' भारतीय समाजव्यवस्थेचे दुःख प्रकट करते. जीवनात आलले बालपणातील अनुभव 'आठवणींचे पक्षी' मधून आलेले आहेत. या कथानकामध्ये लेखकाला भोगावे लागलेले दुःख दुहेरी स्वरूपाचे आहे. 'भूक' आणि 'अस्पृश्यता' या दोन्ही गोष्टींशी प्र. ई. सोनकांबळे यांना संघर्ष करावा लागला आहे. 'पिढ्यान पिढ्या बिऱ्हाडं पाठीवर घेऊन गाढवाचं जिणं' जगणाऱ्या मंडळींच्या वेदना 'उपरा' मध्ये घडून येतात.

‘मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे’ मध्ये कोंडविलकर म्हणतात “टाक्यात टाकलेल्या चामड्याला चुनारंग चिकटावा तशी ही जात जन्मापासून चिकटली आहे. आता ती जा म्हटले तरी जात नाही.” ‘तराळ-अंतराळ’ मध्ये शंकरराव खरात म्हणतात - ‘वास्तविक ही माझ्या जीवनाची कथा आहे. पण त्याचबरोबर ही एक स्टोरी ऑफ अनटचेबल आहे.’

प्रस्थापित समाजात नाकारलेली विकासाची संधी यातूनच या आत्मकथनांचा आविष्कार झालेला आहे. आपण भोगलेला यातनामय काल यातून प्रकट झालेला आहे. हा काळ लाजिरवाणा आणि घृणास्पद असून देखील तो आविष्कृत झालेला आहे. या गतकाळातूनच एक प्रक्षोभ निर्माण झालेला दिसून येतो. दलित जीवनातील ताण-तणाव यातून प्रकट झालेले दिसून येतात.

‘भारतीय राज्यघटना’ मध्ये रावसाहेब कसबे यांनी भारतीय राज्यघटनेचा चिकित्सक विचार मांडलेला आहे. भारतीय राज्यघटना या देशाचा मूलभूत कायदा आहे असे मानलेले आहे. भारतीय राज्यघटनेचे आगळे वेगळे विशेष आणि त्याचबरोबर तीमधील उणीवांचीही चर्चा केलेली आहे. स्वर्णसिंग समितीच्या शिफारशी, त्यातील गुण व दोषांची चर्चा केलेली आहे.

‘आंबेडकर आणि बौद्ध तत्त्वज्ञान’ या लेखामध्ये मा. प. मंगुडकर यांनी बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा सविस्तर परामर्श घेतलेला आहे. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ज्या बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा व धर्माचा पुरस्कार केला त्या धर्माची ठळक वैशिष्ट्ये येथे स्पष्ट केलेली आहेत. शांततामय मार्गाने रक्ताचा थेंबही न सांडता सर्व जगभर पसरलेला एकमेव धर्म आहे. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान प्रज्ञा, करूणा, कलात्मक सौंदर्य आणि जीवनातील निकोप आनंद घेण्याची प्रवृत्ती या चार मूल्यांच्या आधारे सांगितलेले आहे.

अलिकडच्या काळात घडून आलेल्या सांस्कृतिक दहशतवादामुळे आपल्या देशाचे भवितव्य कसे धोक्यात आलेले आहे याची श्रीमती कुमुद पावडे^६ यांनी विचार मांडलेला आहे. शासनाच्या दलितांवर होणाऱ्या अत्याचारांमुळे लोकशाही धोक्यात येत आहे, हेच दाखवून दिलेले आहे. या संदर्भात तामिळनाडू मधील तिरूनेलवेल्ली तालुक्यातील तेरूनेलवेल्ली शहरात जिल्हाधिकारी कार्यालयासमोर दलितांवर झालेल्या अत्याचारात ११ दलित ठार झाल्याचे दिसून येते. यातील आरोपी हे जिल्हाधिकारी, पोलिस अधीक्षक इ. समावेश आहे, हेच दिसून येते.

एकूणच या सर्व लेखांमधून तळागाळापर्यंत शिक्षण पोहचण्याची गरज, यातून लोकशाहीचा घडून येणारा विकास, दलित आत्मकथनांची व त्यातील बोर्लीनी मराठी वाङ्मयाचे वाढवलेले सामर्थ्य, आंबेडकर आणि बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा दलित वाङ्मयावर पडलेला प्रभाव, त्याची सद्यःस्थिती इ. बाबतचे वैचारिक मंथन या विभागात आलेले आहे. धर्म, वर्ग, शिक्षण, कला इ. बाबतचे हे सांस्कृतिक-सामाजिक मंथन आहे.

गौरवग्रंथातील चौथा विभाग पत्रव्यवहार - छायाचित्रे यांच्याशी संबंधित आहे. कवी कुसुमाग्रज, वि. द. घाटे, पु. ल. देशपांडे, बाबा आमटे, कवी ग्रेस, शंकरराव खरात इत्यादींशी केलेला पत्रव्यवहाराचा यामध्ये समावेश आहे. या पत्रव्यवहारातून दलित साहित्य, दलित साहित्य चळवळ, अस्मितादर्शनचे कार्य व गंगाधर पानतावणे यांचा गौरव आलेला आहे. छायाचित्रांमध्ये अमेरिकन विदुषी एलिनार सेलिष्ट, नरहर कुरुंदकर, फ. मुं. शिंदे, प्रभाकर मांडे इ. च्या समवेत छायाचित्रांचा समावेश आहे.

२. 'साहित्याचा अभ्यास' समीक्षा विचार :-

र. बा. मंचरकर यांना सामूहिक गौरवांजली म्हणून समर्पित करण्यात आलेला 'साहित्याचा अभ्यास' हा एक आगळा वेगळा गौरवग्रंथ आहे. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या वटवृक्षाच्या छायेत र. बा. मंचरकर यांनी अध्ययन-अध्यापन तसेच संशोधन समीक्षा हे कार्य केलेले आहे. अशा व्यासंगी गुरूच्या ऋणातून उतराई होणे याच प्रेरणेतून हा गौरवग्रंथ निर्माण झालेला आहे. गुरूच्या ज्ञानसाधनेविषयी वाटणारा सद्भाव गौरवग्रंथातून साकारलेला आहे.

एकूणच 'साहित्याचा अभ्यास' या गौरवग्रंथातून र. बा. मंचरकर यांच्या व्यक्तिगत जीवनाबरोबरच त्यांच्या समग्र वाङ्मयीन कर्तृत्वाचा मागोवा घेतलेला आहे आणि त्याचबरोबर समीक्षादृष्ट्या साहित्याचा अभ्यासविषयक ठरलेल्या विविध विषयांचा परामर्श घेतलेला आहे.

गौरवग्रंथांची प्रमुख दोन विभागात मांडणी झालेली आहे. गौरवग्रंथाच्या पहिल्या विभागात लौकिकतावादी आणि अलौकिकतावादी दोन्ही प्रकारातून साहित्याचा अभ्यास, साहित्यकृतीचा अभ्यास, लेखकाचा अभ्यास, साहित्यप्रकाराचा अभ्यास, वाङ्मयाच्या कालखंडाचा अभ्यास, प्रबंधलेखन रीती हे अनुक्रमे प्राचार्य प्रभाकर बागले, डॉ. हरिश्चंद्र थोरात, श्री. बाळकृष्ण कवठेकर, डॉ. मिलिंद मालशे, डॉ. द. दि. पुंडे, डॉ. सुधाकर देशपांडे इ. लेखरूपी लिखाण झालेले आहे. आणि यातूनच साहित्याच्या अभ्यासाचे स्वरूप स्पष्ट केलेले आहे.

गौरवग्रंथाच्या दुसऱ्या विभागात र. बा. मंचरकर यांच्या व्यक्तिगत जीवनाबरोबरच त्यांच्या समग्र वाङ्मयीन कर्तृत्वाचा मागोवा घेतलेला आहे. रत्नाकर बापूराव मंचरकर यांचे समीक्षालेखन या लेखातून त्यांच्या समग्र कार्यकर्तृत्वाचा आलेख स्पष्ट केलेला आहे.

गौरवग्रंथाच्या सुरुवातीच्या 'इतिकथन' लेखातून गौरवग्रंथाचे प्रयोजन स्पष्ट केलेले आहे. तर 'सारकथन' या डॉ. आनंद घाटुगडे यांच्या लेखातून एकूण ग्रंथांचा सारांश स्पष्ट केलेला आहे.

प्राचार्य प्रभाकर बागले यांचा 'साहित्याचा अभ्यास' हा लेख सर्व अभ्यासप्रकारांची बैठक स्पष्ट करणारा लेख आहे. समीक्षादृष्ट्या झालेले हे लेखन निमित्ताने झाले असले तरी व्यासंगपूर्ण आहे. साहित्याचा अभ्यास संवेदना जागृत करून 'मी' ला व्यापक करतो, हेच स्पष्ट केलेले आहे. संवेदना

निर्माण करण्यात साहित्याभ्यासाची व्यापक भूमिका स्पष्ट केलेली आहे. व्यक्तीनिष्ठा आणि वस्तुनिष्ठता या दोन ध्रुवामध्ये अभ्यासक व्यापून राहिलेला आहे. त्यामुळेच साहित्याभ्यासाला विज्ञानाचा दर्जा येत नाही आणि त्याचा वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोणही नाकारता येत नाही हेच स्पष्ट झालेले आहे. हा पेच सोडवत असतानाच अभ्यासकाने विविध ज्ञानशाखा आणि समीक्षा पद्धती यांचा पुरस्कार करायला पाहिजे असे प्रतिपादन केलेले आहे. समीक्षकाच्या भावलक्ष्यी प्रतिसादाला विचारभक्ष्यी करण्यासाठी या साऱ्यांचा उपयोग होतो हे सिद्ध झालेले आहे. साहित्यकृती, साहित्यप्रकार, लेखक व कालखंड ही एका क्रमाने विकसित होणारी अभ्यासाची साखळी मानून साहित्याचा अभ्यास क्रमाक्रमाने मांडलेला आहे.

साहित्यकृतीचे होणारे अर्थनिर्णयन, तिचे कार्य, ते करण्यासाठी अवलंबाव्या लागणाऱ्या पद्धती, त्यांचे रूप व प्रकार यातील परस्पर आंतरसंबंध, संकेतातीत होण्याची क्षमता यातून साहित्यप्रकारांच्या परिवर्तनशीलतेचा संकेत दिलेला आहे. यामुळेच साहित्यप्रकाराच्या अभ्यासात संकेत व इतिहास यांना महत्त्व आलेले आहे.

लेखक हा साहित्यप्रकारांच्या परंपरेतून जात असतो, तो या परंपरेतून काय घेतो व या परंपरेला काय देतो याचा विचार केलेला आहे. प्रभाकर बागले यांनी या ग्रंथातील लेखात^६ लेखकाचा अभ्यास हा संवेदनशीलता, अभिरूची, पिंडधर्म आणि परिप्रेक्ष्य या अंगाने केलेला आहे.

विशिष्ट कालखंडाच्या अभ्यासात 'युगधर्म' आणि त्यांच्यातील परस्पर नातेसंबंध शोधण्यावर भर दिलेला आहे. कालखंडाच्या अभ्यासात त्या कालखंडातील विविध श्रद्धांचाही विचार केलेला आहे. साहित्यकृती, साहित्यप्रकार, लेखक आणि विशिष्ट कालखंड यांचा अभ्यास कशासाठी करावयाचा? कोणत्याही आस्वादासाठी आवश्यक अशा प्रतिसादातून तयार होणारी शब्दरूप प्रतिसंहिता म्हणून समीक्षेची आवश्यकता स्पष्ट झालेली आहे.

साहित्याच्या अभ्यासाची चार अंगे अशा रीतीने परस्परांशी निगडित आहेत तसेच परस्परपूरक आहेत. अभ्यासाची एक स्वतंत्र सोय म्हणून प्रत्येक अंगाचा विचार केलेला आहे. साहित्याच्या अभ्यासाला लाभणारे स्वतंत्र सैद्धांतिक संकल्पनात्मक मूल्यच एक अनोखे संशोधन ठरलेले आहे. अभ्यासकाचा अभ्यास संशोधनाच्या दिशेने झालेला असेल तर समीक्षा संहिताच्या वाचनावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे असाच विचार मांडलेला आहे.

एकूणच विचार करता प्राचार्य प्रभाकर बागले यांनी संशोधन व समीक्षा एकच मानून त्याचे प्रतिपादन केलेले आहे. वाचक-प्रतिसाद या विचारप्रणालीच्या प्रकाश झोतात आजच्या साहित्याचा विचार केलेला आहे. डॉ. हरिश्चंद्र थोरात यांनी 'साहित्यकृतीचा अभ्यास' विलास सारंग यांच्या 'एन्कीच्या राज्यात' या कादंबरीच्या संदर्भात उलगाडून दाखविलेला आहे.

साहित्याची निर्मिती, तिचा आस्वाद आणि साहित्याच्या संदर्भातील शिक्षण याचे संदर्भ लक्षात घेऊन वाचकांच्या अनुभवाच्या तळाशी जाण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. साहित्यकृतीच्या अभ्यासात वापरली जाणारी आयुधे, त्यांचे सैद्धांतिक व उपयोजित पातळीवरील उपयोजन विशद केलेले आहे. साहित्यप्रकार, लेखक, साहित्यकृतीचा आशय व रूप, वाचक याविषयीची आपली गृहितके धरूनच साहित्यकृतीचे पहिले वाचन होते; हेच स्पष्ट केलेले आहे. या पहिल्या टप्प्यावर साहित्यकृती काय सांगण्याचा प्रयत्न करित आहे, यावर लक्ष केंद्रित केलेले आहे. लेखक आणि साहित्यप्रकार यांची विशेष माहिती मिळवून साहित्यकृतीचे दुसरे व तिसरे वाचन केले जाते, हेच साधार स्पष्ट केलेले आहे.

यापूर्वतयारी नंतर साहित्यकृतीचे विश्लेषणपूर्वक अर्थनिर्वचन केलेले आहे. अर्थनिर्णयासाठी कादंबरीच्या आशयसूत्राला स्पर्श करणारा तसेच प्रमुख पात्रासंबंधीचा अगदी सुरुवातीचा संहिताखंड निवडलेला आहे. त्याचे विश्लेषण व आकलन करण्यासाठी उपस्थित करावयाचे प्रश्न हरिश्चंद्र थोरात यांनी क्रमबद्ध स्वरूपात दिले आहेत. यातूनच कादंबरीचे रेखीव आकलन झालेले आहे. आशयसूत्राची गुंतागुंत व व्यामिश्रता, त्यांचे संबंध व विकसन लक्षात घेण्यासाठी वेगवेगळ्या उतान्यांचे विश्लेषण केलेले आहे.

अर्थनिर्णयनाच्या या टप्प्यावर इतर समीक्षकांच्या मतांचाही परामर्श घेण्याचा विचार मांडलेला आहे. त्यातील संवाद-विरोध यांच्यातील कारणमीमांसा केलेली आहे. लेखक, वाचक, साहित्यगत विश्व, रूप आणि भाषा ही साहित्यकृतीची विविध अंगे मानलेली आहेत. त्याचे स्वरूप आणि संबंध व त्याचबरोबर विविध दृष्टिकोण स्पष्ट केलेले आहेत. या दृष्टिकोणामध्ये असणाऱ्या विविध पद्धतीही स्पष्ट केलेल्या आहेत. पद्धतीमागे असणारी गृहितके आणि त्या मागची निश्चित भूमिका स्पष्ट केलेली आहे. या विविध पद्धतींमधील सर्जनशीलता प्रकट झालेली आहे. अशा प्रकारचा दृष्टिकोण, अंग, पद्धती, गृहितके इ. स्वीकारताना सर्जनशील लवचिकता महत्त्वाची मानलेली आहे. साहित्यविषयक असणारी विशिष्ट भूमिकेतून अभ्यासाची संगती लावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

साहित्यकृतीच्या आशयविश्लेषणानंतरचा टप्पा संरचनेच्या विश्लेषणाचा. प्रत्येक साहित्यप्रकारातील कलाकृतीची संरचना वेगळी मानली गेलेली आहे. कादंबरीच्या दृष्टीने घटना आणि पात्रे यांपासून तयार झालेली कथेची पातळी, निवेदनाची पातळी आणि कृतीमधून तयार झालेली संहिता यांचे सूक्ष्म विश्लेषण केलेले आहे. त्यांचे परस्परसंबंध तपासलेले आहेत. संरचना आणि आशय इ. वेध घेतलेला आहे.

साहित्यकृतीच्या अभ्यासात आशय व संरचना यांचे विश्लेषण अपरिहार्य मानले गेले आहे. साहित्यकृतीचा अभ्यास हा वेगवेगळ्या दिशांनी केला गेलेला आहे. साहित्यकृतीचा हा अभ्यास वर्णनात्मक आहे. अभ्यास हा वर्णनात्मक असू शकतो परंतु समीक्षा मात्र मूल्यमापनात्मक असावी याचे इथे प्रतिपादन

केलेले आहे. मूल्यमापनाचे निकष त्यांनी स्वयंसिद्धता तसेच त्यांची वैधता सिद्ध केलेली आहे. भोवतालच्या सामाजिक-सांस्कृतिक वातावरणाचा साहित्यकृतींवर झालेला परिणामही विशद केलेला आहे. त्यामुळे साहित्यकृतीच्या प्रकारानुसार निकष आणि पुनर्रचना होणे स्वाभाविक मानले गेलेले आहे.

साहित्यकृतीच्या आशयाचे व संरचनेचे विश्लेषण करून त्यांच्यातील परस्परसंबंध शोधणे हा या अभ्यासाचा प्रमुख हेतू आहे. साहित्यकृतीच्या अभ्यासाचा नेमका आराखडा स्पष्ट केलेला आहे. निरनिराळे दृष्टिकोण, भूमिका, पद्धती यातून येणारी विविधता लक्षात घेऊन हरिश्चंद्र थोरात यांनी विलास सारंग यांच्या 'एन्कीच्या राज्यात' या कादंबरीचा एकलक्षी अभ्यास मांडलेला आहे. साहित्याच्या अभ्यासाची खरीखुरी जाण आणि निष्ठा येथे प्रकट झालेली आहे.

दलित वाङ्मयाचे अभ्यासक श्री. बाळकृष्ण कवठेकर यांनी 'लेखकाचा अभ्यास' कसा करावा याची मुद्देसूद मांडणी केलेली आहे. अभ्यासासाठी लेखकाची निवड कशी करावी येथपासून त्याच्या शिस्तबद्ध अभ्यासापर्यंत विचार केलेला आहे. लेखक आणि त्याचे वाङ्मय यांच्या संबंधातून निर्माण झालेला वाङ्मयीन फलनिष्पत्तीचा अभ्यास म्हणजे लेखकाचा अभ्यास होय. एका लेखकाच्या समग्र वाङ्मयाचा अभ्यास करण्यासाठी कवठेकरांनी विविध मुद्दे दिलेले आहेत. उदा. लेखकाचे जीवन, त्याचे व्यक्तिमत्त्व, देशकालपरिस्थिती आणि वाङ्मयीन वातावरण इ. मधून लेखकाची जडणघडण प्रकट झालेली आहे. लेखकाच्या समग्र साहित्यातून दिसून येणारे आशयविश्व, आविष्कार तसेच दृष्टिकोण आणि यातून आविष्कृत होणारा रूपबंध यांचा विचार करून लेखकाच्या वाङ्मयसृष्टीची गुणवत्ता तपासलेली आहे. यातून लेखकाच्या साहित्याचे स्वरूप उलगडण्यास मदत झालेली आहे.

लेखकाने हाताळलेला वाङ्मयप्रकार, त्यातील बदल यांची कारणमीमांसा केलेली आहे. लेखकाने पूर्वकालीन लेखकांचे घेतलेले ऋण, समकालीन व उत्तरकालीन लेखकावर पडलेला प्रभाव इ. वेध घेतलेला आहे. लेखकाच्या वाङ्मयाचा भाषिक व वाङ्मयीन संस्कृतीवर झालेल्या परिणामांचाही विचार केलेला आहे. या वेगवेगळ्या घटकांचा का व कसा विचार करावा याचे मार्गदर्शन केलेले आहे. लेखकाच्या प्रभावातूनच वाङ्मयनिर्मितीतील नवता व परंपराही स्पष्ट झालेली आहे.

एका लेखकाच्या समग्र वाङ्मयाचा अभ्यास करित असताना पाळावे लागणारे तारतम्य आणि वाङ्मयविवेक इ. बद्दलही विवेचन केलेले आहे. लेखकाचे मूल्यमापन करण्याच्या कसोट्या आणि त्याच्या साहित्यगत अनुभवक्षेत्राची वाढविलेली व्याप्ती व खोली, आविष्कारात दाखविलेले वेगळेपण इ. लेखकाची प्रत ठरलेली आहे. लेखकाने वाङ्मयाच्या परंपरेत नव्याने घातलेली भर, त्यामुळे वाङ्मयप्रवाहाला प्राप्त झालेली सुबतता, वाचकांच्या जाणीवांचा उंचावलेला स्तर यावरूनच लेखकाची श्रेणी व वाङ्मयातील स्थान निश्चित झालेले आहे.

हे काम अवघड आहे आणि त्याचबरोबर ते पूर्णपणे निर्दोष करणे सोपे नाही. लेखकाच्या अभ्यासाचे परिक्षेत्र कसे गुंतागुंतीचे आहे हेच येथे बाळकृष्ण कवठेकर यांनी स्पष्ट केलेले आहे.

मिर्लिद मालशे यांनी 'साहित्यप्रकाराचा अभ्यास' मांडलेला आहे. संकल्पनांचे तात्त्विक विश्लेषण आणि त्याच बरोबर संकल्पनांविषयीच्या विविध उपपत्ती यांची व्यवस्थित मांडणी केल्याशिवाय अभ्यासप्रकारांचे स्वरूप नीटसे कळत नाही हेच स्पष्ट झालेले आहे. यामुळेच साहित्यप्रकार ही संकल्पना समजून देण्यावर अधिक भर दिलेला आहे. एक सैद्धांतिक चौकट उभी करण्याइतपत मराठीमध्ये साहित्यप्रकार या संकल्पनेचा विचार झालेला नाही म्हणून पाश्चात्य परंपरेचा येथे आधार घेतला आहे. अभिजातवाद, नव अभिजातवाद, स्वच्छंदतावाद, रूपवाद, स्वायत्ततावाद, मार्क्सवाद, शिकागो क्रिटीक्स, संरचनावाद, चिन्हमीमांसा इ. विविध भूमिकांमधून साहित्यप्रकाराचे स्वरूप विशद केलेले आहे. त्याचे जे महत्त्व आहे. आणि ते कसे कमी-जास्त होत गेलेले आहे हे ही स्पष्ट केलेले आहे. साहित्यप्रकाराचा अभ्यास एका बाजूने ऐतिहासिक क्रमाने झालेला आहे. तर दुसऱ्या बाजूने तो सैद्धांतिक पातळीवर झालेला आहे. हे सारे विवेचन अत्यंत सुस्पष्ट झालेले आहे.

विविध विचारप्रणालीतून निर्माण झालेली साहित्यप्रकारांची लक्षणे नोंदवलेली आहेत आणि त्यातून स्पष्ट होणाऱ्या साहित्यप्रकारांच्या स्थिरतेची वैशिष्ट्ये नोंदवलेली आहेत. याचबरोबर त्याचे चल व बदलते स्वरूपही स्पष्ट केलेले आहे. यात प्रामुख्याने कविता, सुखात्मिका, कथा-कादंबरी यांच्या स्वरूपाची चर्चा केलेली आहे. घटना, गोष्ट, कथानक, पात्रे, कथन, वर्णन, चित्रण या घटकांचे स्वरूप स्पष्ट करून कथनात्मक लेखनावर प्रकाश टाकलेला आहे. भाषिक चिन्हांना प्रतिकात्मक अर्थ देऊन होणारा आविष्कार हेच भावकवितेचे लक्षण मानले गेले आहे. भावकवितेचे स्वरूप स्पष्ट करित असताना आत्मपरता, भावनिकता, मुख्यार्थबोध, प्रतीकात्मकता, नादमयता, मिताक्षरत्व इ. आधारे भावकवितेचे स्वरूप स्पष्ट केलेले आहे. अव्वल दर्जाच्या देशी तसेच पाश्चात्य व जुन्या नव्या साहित्यकृतींच्या संदर्भात प्रकारांचे जे निकष आहेत ते पडताळून पाहिलेले आहेत.

मालशे यांनी साहित्यप्रकारांचा सिद्धांत साहित्याच्या वर्गीकरणाचा सिद्धांत मानलेला आहे. साहित्याच्या वर्गीकरणाचे स्वरूपही स्पष्ट केलेले आहे. साहित्यप्रकारांच्या मर्यादाही दाखवून दिलेल्या आहेत. साहित्यपरंपरा व वाचक यांचे संबंध लक्षात घेऊन साहित्यकृतीचा अर्थ लावण्याची तसेच मूल्यमापनाची प्रक्रिया विशद केलेली आहे.

साहित्यप्रकारांच्या आकलन तसेच मूल्यमापनासाठी आवश्यक अशा 'साहित्यिक क्षमते'चे विवेचन केलेले आहे. "साहित्यिक क्षमता म्हणजे पायाभूत साहित्यिक करारांच्या लवचिक स्वरूपाचे, त्यात अनुस्यूत मूल्यांचे, त्यांच्यामधील नावीन्याचे व बदल होणाऱ्या शक्यतांचे ज्ञान होय." असे आनंद घाटुगडे^९

मानतात हेच दिसून येते. साहित्यकृतीचे वाचन आणि समीक्षा या दोन मूलभूत संकल्पनांमधील फरक स्पष्ट केला आहे. त्यांच्यातील नाविन्य स्पष्ट केलेले आहे. साहित्यिक ज्ञानाचा उपयोग करून साहित्यकृतीचा अनुभव घेणे म्हणजे साहित्यकृतीचे वाचन होय. तर वाचन प्रक्रियेमध्ये ज्या संकल्पना अस्फुट स्वरूपात आहेत तीच तत्त्वे व निकष सुस्पष्ट स्वरूपात मांडून साहित्यकृतीचे मूल्यमापन समीक्षा असे म्हटलेले आहे.

साहित्यकृतीच्या प्रकारानुसार वेगवेगळी तत्त्वे व निकष स्पष्ट करणे हे साहित्यिक क्षमतेचे प्रमुख लक्षण मानलेले आहे. साहित्यप्रकारांचा अभ्यास करणाऱ्याजवळ अशा स्वरूपाच्या साहित्यिक क्षमतेची नितांत आवश्यकता आहे याचे प्रतिपादन केलेले आहे. ऐतिहासिक तसेच सैद्धांतिक अक्षावर साहित्यप्रकारांच्या अभ्यासासाठी आवश्यक असणाऱ्या संकल्पना, तत्त्वे यांचे स्पष्टीकरण दिलेले आहे.

मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृती यांचे अभ्यासक व. दि. पुंडे यांचा 'वाङ्मयाच्या कालखंडाचा अभ्यास' मांडलेला आहे. सुरुवातीला 'काल' व 'कालखंड' या संज्ञा स्पष्ट केलेल्या आहेत. वाङ्मयेतिहासाशी निगडित असणारी कालखंड ही संज्ञा एक गणनापद्धतीची या अर्थाने वापरलेली आहे. कालखंडाचा अभ्यास स्थलसापेक्ष मानलेला आहे. काल अखंड आहे परंतु गणनेच्या सोयीसाठी त्याचे विविध खंड मानलेले आहेत. राजकीय सामाजिक स्थित्यंतरे, प्रभावशाली ग्रंथकार, वाङ्मयप्रकार, वाङ्मयीन स्थित्यंतरे या सर्व गमकांचा विचार करून कालखंडाचा अभ्यास मांडलेला आहे.

उदय, विकास, ऱ्हास या त्रिसूत्रीने कालखंडाचा अभ्यास मांडलेला आहे. संशोधन, समाजेतिहास, सांस्कृतिक पार्श्वभूमी आणि परंपरा इ. कालखंडाच्या अभ्यासाच्या संदर्भात परामर्श घेतलेला आहे. कालखंडाच्या अभ्यासात वाङ्मयीन परंपरा आणि नवता यांच्यातून घडून येणाऱ्या स्थित्यंतराचा वेध घेतलेला आहे.

वाङ्मयनिर्मितीची केंद्रे, वाङ्मयीन भूगोल तसेच कालपट यांचा कालखंडाच्या अभ्यासात का व कसा वापर करावा याचे स्वरूप विशद केलेले आहे. वाङ्मयेतिहासाचा भाग म्हणून जेव्हा कालखंडाचा अभ्यास केलेला आहे तेव्हा पूर्वोत्तर कालखंडाचे ऐतिहासिक अनुसंधान लक्षात घेतलेले आहे. साहित्यकृती, लेखक, वाङ्मयीन घटना यांचे कालखंडाशी असणारे नाते स्पष्ट केलेले आहे.

कालखंडाचा अभ्यास हा व्यापक स्वरूपाचा विषय असूनही हा विषय एका लेखाच्या मर्यादित सामावला आहे. या अभ्यासातील सर्व महत्त्वपूर्ण संकल्पना, वादस्थळांचा न्याय, साधनांच्या उपयोगितेचा विचार या साऱ्या गोष्टींचे विवेचन केलेले आहे.

मराठी भाषेचे अभ्यासक आणि समीक्षक सुधाकर देशपांडे यांनी 'प्रबंधलेखन रीती' स्पष्ट केलेली आहे. वाङ्मय ही एक असाधारण कला आहे. साहित्याचा आस्वाद व्यक्तीसापेक्ष आहे. परंतु साहित्याचा अभ्यास वस्तुनिष्ठ, तर्कशुद्ध, विमर्शनात्मक विचारपद्धती या भारतीय पद्धतीनेच करावा

लागतो हे स्पष्ट केलेले आहे. चौकशी, परिक्षण, शुद्धीकरण, दुरूस्ती, नवनवी तथ्ये शोधणे, प्रमाणांच्या आधारावर ती तपासून पाहणे, सत्यासत्याचा निवाडा करणे, जे अज्ञात आहे, अनर्जित आहे, अनुपलब्ध आहे ते ज्ञात, अर्जित व उपलब्ध करून देणे हे संशोधनाचे ध्येय आहे. यामुळेच अभ्यासाला संशोधनमूल्य प्राप्त झालेले आहे.

विषयाच्या निवडीपासून प्रबंधाच्या विभागणीपर्यंतच्या विविध टप्प्यांचे देशपांडे यांनी सुस्पष्ट असे विवेचन केलेले आहे. संशोधनपर लेखन, मग ते कोणत्याही श्रेणीचे असले तरी त्या लेखनात सुसूत्रता, तर्कनिष्ठता व सुसंगत लेखन अपेक्षित आहे. लेख (आर्टिकल), निबंध (एसे), शोधनिबंध (रिसर्च पेपर), दीर्घ निबंध (डेझर्टेशन), प्रबंध (थिसेस) व ग्रंथ (ट्रिट्वाइज) या संशोधनातील महत्त्वपूर्ण संकल्पना स्पष्ट केलेल्या आहेत.

विषयाच्या निवडीपासून प्रबंधाच्या विभागणीपर्यंतच्या विविध टप्प्यांचे देशपांडे यांनी दिग्दर्शन केलेले आहे. वाचनासाठी आवश्यक सूची, वाचनप्रक्रिया त्याचप्रमाणे तिचे संयोजन, टिपणांसाठी पुढिठकांचा केला जाणारा वापर, अवतरणांचा प्रायोजक वापर, तळटीपा : उद्देश तसेच पद्धती, संदर्भ देण्याचे तंत्र, संक्षेपसूची, दर्शिका, वर्णानुक्रम पद्धती इ. अत्यावश्यक घटकांचे शास्त्रीय दिग्दर्शन केलेले आहे. विद्यार्थ्यांना पायाभूत शास्त्रीय माहिती मिळविण्याच्या उद्देशाने हा लेख अत्यंत उपयुक्त आहे.

या ग्रंथाचा दुसरा भाग र. बा. मंचरकर यांच्या गौरविकेचा आलेला आहे. त्याकडे केवळ व्यक्तिगत म्हणून न पाहता साहित्याभ्यासाचे एक अनुकरणीय उदाहरण म्हणून पाहिलेले आहे. कवी संतोष पवार यांची मंचरकर यांच्यावरील 'कविता', वर्गमित्र एन्. एम्. आन्हाड यांचा 'रत्नाकर' हा लेख, आजचे जुन्या-नव्या साहित्याचे अभ्यासक एकनाथ ढोणे व बाबासाहेब शेडगे यांचा 'आमचे सर' हा लेख इ. सर्वच लेखामधून र. बा. मंचरकर यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू उलगडत गेलेले आहेत. त्यांच्या एकपूच व्यक्तिगत जीवनाचा पट उलगडून दाखविलेला आहे.

लता देशमुख, दत्तात्रय गंधारे, राजेंद्रकुमार वडमारे, श्री. रामचंद्र राऊत, चंद्रकांत रूद्राक्षे या संशोधकांनी मंचरकर यांच्या शोधसमीक्षेच्या तीनशे नोंदी दिलेल्या आहेत. जागोजागी येणाऱ्या वर्णनात्मक टीपांनी या सूचीची उपयुक्तता वाढवलेली आहे. यातून मंचरकर यांच्या विविधांगी शोध समीक्षेचा प्रत्यय दिसून आलेला आहे.

मराठी समीक्षा परंपरेतील र. बा. मंचरकर यांचे स्थान निश्चित करणारा सौ. वैशाली श्रीकृष्ण भालसिंग यांचा 'रत्नाकर बापूराव मंचरकर' यांचे समीक्षा लेखन हा लेख आलेला आहे. या प्रदीर्घ लेखातून र. बा. मंचरकर यांचे समीक्षा क्षेत्रातील स्थान निश्चित केलेले आहे. आपल्या जीवनात मंचरकरांनी समीक्षा क्षेत्रात केलेले कार्य उलगडून दाखविलेले आहे.

प्राचीन परंपरेपासून अधुनिक साहित्याचा वेध घेणारी ही समीक्षा आहे. संकल्पना, साहित्यकृती, लेखक, साहित्यप्रकार, साहित्यप्रवाह, कालखंड इ. विविध अंगांचा त्यांनी स्वतंत्र अभ्यास केलेला आहे. साहित्यमीमांसा, समीक्षाविचार, साहित्येतिहास, साहित्यिक भूगोल, तौलानिक साहित्य, संशोधन विद्या, साहित्याचे अध्यापन इ. विविध क्षेत्रांची विचारसमीक्षा र. बा. मंचरकर यांनी केलेली आहे. सौ. वैशाली श्रीकृष्ण भालसिंग यांनी र. बा. मंचरकर यांच्या साहित्याभ्यासाचे समग्र संकलन इथे केलेले आहे.

गौरवग्रंथातील दुसऱ्या विभागातील लेखांमधून एक माणूस आणि एक अभ्यासक म्हणून र. बा. मंचरकर यांचे दर्शन घडलेले आहे. त्यांनी अनेक अभ्यासू विद्यार्थी घडविलेले आहेत हेच गौरवग्रंथातून दिसून येते. साहित्याचा अभ्यास कसा करावा आणि तो काय करू शकतो हे नवीन अभ्यासकांना दाखवून दिलेले आहे. म्हणूनच हा गौरवग्रंथ नवीन अभ्यासकांना प्रेरक करणारा आहे.

साहित्याच्या सर्जनशील वैशिष्ट्यांमुळेच अभ्यासाक, साहित्याच्या अभ्यासाकडे वळतात. साहित्याचा आस्वाद आणि समीक्षा हा साहित्य अभ्यासाचा पाया आहे. चिकित्सा, संशोधनवृत्ती आणि मूल्यमापन या तीन प्रक्रियांमधून तो विकसित झालेला आहे, हेच दिसून येते.

या ग्रंथातील सर्व लेख साहित्याच्या अभ्यासाची बैठक स्पष्ट करणारे आहेत. त्यातून साहित्याच्या अभ्यासाचे व त्याच्या प्रकारांचे केंद्र, स्वरूप, उद्दिष्ट, प्रश्न, व्याप्ती, क्रम, आराखडे याचा उलगडा केलेला आहे. ग्रंथ सिद्धीला नेऊन गुरुविषयीच्या सद्भावाला मूर्त स्वरूप दिलेले आहे. एकूणच र. बा. मंचरकर यांच्यासारख्या गुरुविषयी सद्भाव व्यक्त करणाऱ्या या ग्रंथाला व्यापक स्वरूपाचे संदर्भमूल्य लाभलेले आहे.

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांपासून पीएच. डी. साठी संशोधन करणाऱ्या अभ्यासकापर्यंत सर्वांनाच हा ग्रंथ व्यापक स्वरूपाचा संदर्भ ग्रंथ ठरणारा असा आहे. साहित्याच्या अभ्यासाची संकल्पना पुरेपूर स्पष्ट केलेली आहे. आधुनिक साहित्यप्रणालीच्या झोतात जुन्या नव्या साहित्याची येथे चर्चा केलेली आहे.

अशा रीतीने 'साहित्य, समाज आणि संस्कृती' (गंगाधर पानतावणे गौरवग्रंथ) व 'साहित्याचा अभ्यास' (र. बा. मंचरकर गौरवग्रंथ) समीक्षादृष्ट्या वैविध्यपूर्ण आहेत. समीक्षेतील बहुविध विषयांचा स्वतंत्र विचार दोन्ही गौरवग्रंथात केलेला आहे. व्यक्तिगत जीवन व वाङ्मयीन कर्तृत्व यांबरोबरच समीक्षादृष्ट्या वैविध्यपूर्ण विषयांचा विवेक अभ्यास येथे आलेला आहे.

निष्कर्ष :-

- १) 'साहित्य, समाज आणि संस्कृती' आणि 'साहित्याचा अभ्यास' हे दोन्ही गौरवग्रंथ समीक्षादृष्ट्या वैविध्यपूर्ण आहेत.

- २) समीक्षेतील बहुविध विषयांना एकाच वेळी दोन्ही गौरवग्रंथातून न्याय दिलेला आहे.
- ३) दोन्ही गौरवग्रंथातून गुरुविषयीचा सद्भाव व्यक्त झाल्याने या ग्रंथांना व्यापक स्वरूपाचे संदर्भमूल्य लाभलेले आहे.
- ४) 'साहित्याचा अभ्यास' (र. बा. मंचरकर गौरवग्रंथ) यामधून साहित्याच्या अभ्यासाची वैचारिक बैठक स्पष्ट झालेली आहे.
- ५) 'साहित्य, समाज आणि संस्कृती' (गंगाधर पानतावणे गौरवग्रंथ) यामधून साहित्य, समाज आणि संस्कृतीबद्दल मौलिक चिंतन आलेले आहे.
- ६) मराठी वाङ्मयातील समीक्षकांच्या लेखमालेतून बहुविध विषयांचा यथोचित परामर्श घेतलेला आहे.
- ७) गौरवग्रंथांच्या परंपरेतील प्रस्तुत गौरवग्रंथ मराठी समीक्षा आणि एकूण सामाजिक वाटचालीस पूरक ठरणारे आहेत.

संदर्भसूची

- १) जाधव, मनोहर, डॉ. देशमुख केशव, कांबळे ऋषीकेश (संपा.) 'साहित्य, समाज आणि संस्कृती' सुविधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००६, लातूरकर राजेंद्र श्रावस्तीचा तपस्वी (लेख) पृ. १०६.
- २) खरात, माधवी (डॉ) 'वाङ्मयीन कर्तृत्वाची मांडणी' (लेख), दै. सकाळ १७ सप्टेंबर २००६.
- ३) शिरे नीळकंठ, गंगाधर पानतावणे यांचे वैचारिक लेखन (लेख) उनि, पृ. १७२
- ४) चिटणीस म. भि., विकासवाद आणि कला (लेख) उनि, पृ. २१३.
- ५) फडके भालचंद्र, दलित आत्मकथन : काही प्रश्न (लेख) उनि, पृ. २०५
- ६) मंचरकर र. बा. सद्भाव समिती (संपा), 'साहित्याचा अभ्यास' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००३, बागले प्रभाकर 'साहित्याचा अभ्यास' (लेख) पृ. २-३.
- ७) तत्रैव, घाटुगडे आनंद, सारकथन (लेख) पृ. १३.
- ८) तत्रैव, देशपांडे सुधाकर, प्रबंधलेखन रीती (लेख) पृ. १४३.

-----x-----